

KOŁO NAUKOWE MŁODYCH GEOGRAFÓW
„GEOHOLICY”
UNIWERSYTET ŁÓDZKI

DZIEDZICTWO KULTUROWE - OCHRONA I ADAPTACJA JAKO SZANSA NA ROZWÓJ

pod redakcją
Wojciecha Tołoczko

Łódź 2008

Dziedzictwo kulturowe - ochrona i adaptacja jako szansa na rozwój

Copyright by Koło Naukowe Młodych Geografów
GEOHOLICY
Uniwersytet Łódzki

Recenzent:

dr Arkadiusz Niewiadomski, UŁ Łódź

Publikacja sfinansowana przez:

Prorektora ds. Nauki Uniwersytetu Łódzkiego

Projekt okładki: **Tomasz Minkiewicz**

Fotografie na okładce: **Krzysztof Wroński i Wojciech Tołoczko**

Adjustacja i skład komputerowy: **Wojciech Tołoczko**

Wydawca: PIKTOR s.c.

Druk i oprawa: Pikator s.c., ul. Gdańska 149, 90-539 Łódź

fax. (42) 617 03 07, tel. (42) 659 71 78

<http://www.pikator.pl>

e-mail: wydawnictwo@pikator.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa	5
Adamiak Czesław – Twierdza Toruń we współczesnej przestrzeni miasta	7
Bużalek Tomasz – Tramwajowe linie muzealne w Polsce, jako przykład wykorzystania zabytków ruchomych	21
Czerniak Anna – Pamięć o II wojnie światowej i wykorzystanie jej do promocji miasta – szansą na szybszy rozwój Wielunia	33
Drzazga Katarzyna, Kołodziejczak Krzysztof – Kompleks poprzemysłowy Izraela K. Poznańskiego, jego ochrona i adaptacja. Przykład rewitalizacji implantacyjnej	41
Górny Janusz – Rewitalizacja i adaptacja wybranych elementów infrastruktury kolejowej w Polsce	51
Kołosut Bartłomiej – Borne Sulinowo – adaptacja i wykorzystanie terenów powojaskowych	69
Kowalska Katarzyna – Cmentarz Żydowski oraz działalność Gminy Żydowskiej w Łodzi jako przykład dziedzictwa kulturowego miasta	77
Kulupa Radosław – Rola środków unijnych w popularyzacji dziedzictwa kulturowego, na przykładzie Szlaku Kościołów Drewnianych Puszczy Zielonka	85
Okupny Daniel – Szlak byłych miast tkackich wschodniej Wielkopolski jako dorobek dziedzictwa kulturowego i szansa na rozwój regionu	93
Pawlikowska Magdalena – Zamek Książ – tajemnice przeszłości szansą na ożywienie ruchu turystycznego	105
Wroński Krzysztof, Tołoczko Wojciech – Nawodnienia w dolinie Neru – szansą na rozwój hodowli	115

Katarzyna Kowalska²⁵

Cmentarz Żydowski oraz działalność Gminy Żydowskiej w Łodzi jako przykład dziedzictwa kulturowego miasta

„Dziedzictwo kulturalne (ang. *cultural heritage*) jest pojęciem, które obejmuje coraz szerszy zakres. Zgodnie z „Aktym Konstytucyjnym” UNESCO, jednym z celów Organizacji jest ochrona „spuścizny książek, dzieł sztuki, zabytków historii i nauki (...). Obecnie dziedzictwo kulturalne (...) umownie dzieli się na dziedzictwo materialne, na które składają się zabytki nieruchome i ruchome oraz dziedzictwo niematerialne, przekazywane przede wszystkim za pomocą przekazu ustnego i tradycji. Dziedzictwo kulturowe jest uważane za ważny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego, środek poszukiwania dróg porozumienia w regionach dotkniętych konfliktami na tle etnicznym lub religijnym oraz za wyraz różnorodności kulturowej krajów i regionów świata.”²⁶

Łódź, nazywana często Miastem Czterech Kultur, posiada niezwykle bogate dziedzictwo kulturowe, którego częścią jest spuścizna pozostawiona przez mniejszość żydowską żyjącą w Łodzi od XVIII wieku (Kersz 1999). Na dziedzictwo kultury żydowskiej w Łodzi składa się zarówno dziedzictwo materialne, które zostanie przedstawione na przykładzie Cmentarza Żydowskiego oraz dziedzictwo niematerialne, którego przykład stanowi działalność łódzkiej Gminy Żydowskiej. Aby jednak lepiej zrozumieć wartość tego dziedzictwa należy najpierw zapoznać się z historią Żydów polskich i łódzkich.

Pierwsi Żydzi zamieszkali w Polsce około XI wieku, jednak ich napływ na ziemie polskie odbywał się falami. Znaczny wzrost liczby Żydów nastąpił po rozbiciu dzielnicowym, czyli w wieku XII i XIII oraz w XVI wieku w okresie reformacji. W XVII wieku Żydzi stanowili 5% mieszkańców naszego

²⁵ Studenckie Koło Naukowe Geografów Turyzmu, Uniwersytet Łódzki,
ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

²⁶ www.unesco.pl

kraju, natomiast w 1931 roku, w okresie międzywojennym, ich liczba sięgnęła 9,8% ludności Polski. Niemal połowa Żydów na świecie ma polskie korzenie (choć nie wszyscy się do tego przyznają) lub jest w jakiś sposób związana z naszym krajem.²⁷ Polska zawsze uchodziła za kraj tolerancyjny religijnie, co sprzyjało osiedlaniu się m.in. Żydów na jej terenach. „W ciągu siedmiu wieków obecności Żydów ukształtowała się w Polsce wyjątkowa kultura żydowska, na którą składały się: literatura, teatr, muzyka, rzeźba, malarstwo, prasa, architektura. Tworzyli ją uczeni, pisarze, artyści, przedstawiciele życia społecznego i politycznego, ale także prości ludzie, kupcy i rzemieślnicy z całym bogactwem ich obyczajowości.” (abp Stanisław Gądecki, przewodniczący Rady Episkopatu Polski ds. Dialogu Religijnego) „Dziś w Polsce nie ma już Żydów. Nieliczna ich garstka, opustoszałe synagogi, zrujnowane cmentarze są zaledwie mglistym wspomnieniem dawnej świetności. Przechadzając się ulicami (...) Łodzi (...) trudno wprost uwierzyć, że zaledwie przed 60. laty miasto to było wspaniałym, tętniącym życiem ośrodkiem kultury żydowskiej.” (Dylewski 2002)

Historia Żydów łódzkich rozpoczyna się w XVIII wieku, kiedy to Daniel Lajzerowicz wraz z rodziną, jako pierwszy osiadł w naszym mieście (Kersz 1999). Dopiero w 1807 r. utworzono w Łodzi gminę żydowską (Nowacka 2008), a później rewir żydowski na Starym Mieście. W 1836 r. Żydzi stanowili 11,3% mieszkańców miasta, zaś w 1915 r. już 36,4% (tj. 153,8 tys. osób) (Koter i in. 1999). W 1811 roku założenie cmentarza żydowskiego stało się koniecznością. Dotąd łódzcy Żydzi zmuszeni byli chować swych zmarłych w pobliskim Lutomierniku lub Strykowie, gdzie znajdowały się cmentarze wyznawców judaizmu. Pierwszy cmentarz żydowski w Łodzi powstał przy ul. Wesolej na działce o powierzchni 612 m² (Podolska, Walicki 2001). Był on jeszcze kilkakrotnie powiększany. Trudno dokładnie określić liczbę pochowanych na nim Żydów, ale szacuje się, że do 1894 r. pochowano na nim ponad 13 tys. osób (Kersz 1999). Dokonano też wielu ekshumacji, przenosząc ciała oraz nagrobki na nowy cmentarz. Pierwszy cmentarz został zniszczony przez hitlerowców w czasie II wojny światowej (całkowicie zlikwidowano go w latach 50-tych XX wieku). Nie pozostał po nim żaden ślad. W latach 50-tych ubiegłego stulecia na jego miejscu powstało osiedle mieszkaniowe oraz ulice i torowisko tramwajowe. Jediną pozostałością jest brama cmentarna, która została umieszczona w ogrodzeniu nowego cmentarza (Podolska, Walicki 2001). W 200-tną rocznicę istnienia gminy żydowskiej w Łodzi w okolicy starego cmentarza została odsłonięta pamiątkowa tablica.

Ze względu na stale rosnącą liczbę wyznawców religii mojżeszowej w Łodzi, pierwszy cmentarz okazał się zbyt mały i trzeba było pomyśleć o założeniu nowego miejsca pochówku. Było z tym mnóstwo problemów, gdyż władze carskie (Łódź była pod zaborem rosyjskim) nie chciały w ogóle

²⁷ www.izrael.badacz.org

przydzielić gminie żydowskiej nowego terenu. Ostatecznie cmentarz ulokowano na terenie należącym do Alberta Cukiera, który wykupił największy łódzki fabrykant pochodzenia żydowskiego – Izrael Kalmanowicz Poznański i przekazał gminie pod utworzenie cmentarza. Decyzja ta zyskała poparcie władz carskich dopiero pod koniec sierpnia 1892 roku, tylko dlatego, że wybuchła epidemia cholery i trzeba było natychmiast pochować stale rosnącą liczbę zmarłych (Podolska, Walicki 2001). Teren nowego cmentarza spełniał wszystkie wymogi: był oddalony od zabudowań, nie zajmował ziemi ornej wyższych klas i leżał na wzniesieniu, co nawiązywało do żydowskiej tradycji. W 1896 roku rozpoczęto budowę ogrodzenia i budynków gospodarczych, a w 1913 r. powiększono jeszcze cmentarz o sąsiadujące działki, także w sumie jego powierzchnia wynosi dziś 42,5 ha i jest największym cmentarzem żydowskim w Europie (Kersz 1999).

Cmentarz żydowski składa się z części właściwej, gdzie odbywają się pochówki oraz części gospodarczej, gdzie niegdyś znajdowała się: synagoga, mykwa, dom mieszkalny dla obsługi cmentarnej, toalety oraz Dom Przedpogrzebowy (Gałecki 2004). Do dziś zachował się Dom Przedpogrzebowy oraz część zabudowań mieszkalnych. Łódzki Dom Przedpogrzebowy jest jedną z największych tego typu budowli na świecie, a jego powierzchnia wynosi 850 m² (Gałecki 2004). Został on ufundowany przez Mirę Konstadt, wdowę po znanym łódzkim bankierze. Swym stylem przypomina wiele łódzkich fabryk – uwagę zwracają zwłaszcza narożne wieżyczki zwieńczone blankami. W Domu tym znajduje się osobne pomieszczenie do rytualnego obmywania kobiet i osobne dla mężczyzn oraz część centralna, gdzie odbywają się przedpogrzebowe modlitwy. Na cmentarz prowadzi ogromna, zbudowana z czerwonej cegły brama, na wzór bramy fabrycznej. W jej zwieńczeniu znajduje się Tarcza Dawida, która stała się symbolem narodu żydowskiego. Jej kształt dwóch przenikających się trójkątów oznacza przenikanie się życia ziemskiego z pośmiertnym, bądź tego co widoczne dla oczu z niewidzialnym.²⁸ Brama cmentarna jest symbolem przejścia ze świata żywych do świata umarłych. W 1956 r. w części gospodarczej usytuowano Pomnik Ofiar Łódzkiego Getta (Podolska, Walicki 2001). Jest to gładki obelisk z kominem krematoryjnym, menorą i złamanym pniem dębu. Na pomniku znajduje się tablica z napisami w języku hebrajskim, jidysz oraz polskim. Rozkład przestrzenny cmentarza jest bardzo klarowny. Kwatery znajdujące się wzdłuż głównej alei były przeznaczone dla najwybitniejszych obywateli miasta. Są też tradycyjnie oddzielne kwatery dla kobiet i mężczyzn oraz osobno wydzielone tzw. Pole Gettowe. Na Polu Gettowym zostało pochowanych ok. 43 tys. mieszkańców łódzkiego getta. Ewenementem na skalę światową jest fakt, iż jest to jedyne miejsce z okresu wojny, z którego zachowały się dokumenty mówiące o lokalizacji poszczególnych nagrobków. Od lat do Łodzi przyjeżdżają ludzie

²⁸ pl.wikipedia.org

z całego świata, by odnaleźć miejsca pochówku swych bliskich, w czym pomaga im Fundacja Monumentum Iudaicum Lodzense znajdująca się przy Gminie Żydowskiej w Łodzi. Pod samym murem wewnętrznym w części grzebalnej jest kilka głębokich dołów, które również miały stać się zbiorowymi mogiłami. Wykopali je ostatni Żydzi, którzy zostali w getcie łódzkim, aby je uporządkować. Wykopali je dla siebie, gdyż mieli zostać rozstrzelani, jednak uniknęli oni śmierci, gdyż wkroczyła Armia Radziecka. Na końcu cmentarza znajduje się pole choleryczne, na którym pochowano ok. 700 osób.

Na cmentarzach żydowskich największą uwagę zwracają bogato zdobione macewy. Żydzi umieszczają na nich liczne symboliczne płaskorzeźby charakteryzujące w pewien sposób zmarłego np. gęsie pióro lub kałamarz symbolizuje kopistę, przepisywacza Tory; księgi to symbol uczonego w Piśmie; rodłał oznacza lektora; dłonie rozwarłe w geście błogosławieństwa – kapłana; świeca – kobietę (Gałęcki 2004). Na łódzkim cmentarzu pochowanych zostało według szacunków ok. 220 tys. zmarłych. Nie sposób zatem wymienić wszystkich, nawet tych najbardziej znanych. Dla przykładu: pochowano tu m.in. rodziców Juliana Tuwima, rodziców Artura Rubinsteina (pianista), Izraela Kalmanowicza Poznańskiego, Eliasza Chaima Majzla (łódzki rabin) czy Jakuba Kestenberga (znany fabrykant).

Na uwagę zasługują jeszcze dwa nietypowe nagrobki: Ruty Akawie oraz Stanisława Heymana. Są one niezwykłym przykładem żydowskiej sztuki sepulkralnej, ponieważ można się na nich dopatrzeć ludzkich postaci, a może nawet twarzy. „To jedyny tego typu pomnik na łódzkim cmentarzu i jeden z bardzo rzadkich w świecie – ze względu na religijny zakaz przedstawiania postaci ludzkiej.” (Podolska, Walicki 2001) Warto zwrócić także uwagę na fakt, iż na cmentarzu żydowskim nie leżą wyłącznie Żydzi. Pochowano tam także Polaków, członków Armii Krajowej, harcerzy Szarych Szeregów i żołnierzy Gwardii Ludowej „Promienistych”, których rozstrzelali Niemcy oraz ok. 600 Cyganów mieszkających na terenie getta łódzkiego (Gałęcki 2004). Nie wykluczone, że leżą tu także niemieccy dezercerzy.

Według Tradycji Żydzi nie mają obowiązku odwiedzania zmarłych ani porządkowania cmentarza, dlatego miejscami jest on bardzo zarośnięty i zaniedbany. Mają jedynie obowiązek postawić zmarłemu w rocznicę jego śmierci tablicę zwaną macewą lub stellą. Swoje nagrobki mają także święte księgi (Talmud i Tora), ponieważ Żydzi wierzą, że podobnie jak ludzie mają one dusze.

Jeszcze po wojnie Łódź była na chwilę stolicą ocalałych od zagłady Żydów i najliczniejszą wspólnotą w Polsce. W 1986 r. dane mówiły o 4 tys. Żydów w Łodzi (Dylewski 2002). Niegdyś w naszym mieście było kilka wielkich synagog m.in. tzw. Wielka Synagoga przy ul. Kościuszki (róg ul. Zielonej), którą uważano za największą bożnicę w Polsce; kilkadziesiąt domów modlitwy,

mykwy, szkoły, przedszkola, kuczki²⁹ (...) 8 lutego 1940 r. w Łodzi na obszarze niespełna 4 km² utworzone zostało „pokazowe getto”, przez które przeszło blisko 200 tys. osób (Koter i in. 1999). W szczytowym momencie na 1 km² przypadało tam prawie 43 tys. osób. Było to najdłużej funkcjonujące getto na ziemiach polskich, aż do września 1944 r. W ukryciu przeżyło zaledwie 887 osób, większość natomiast zmarła z głodu, zimna i wycieńczenia w getcie lub została wywieziona do obozów zagłady w Chełmnie nad Nerem lub Auschwitz-Birkenau (Kersz 1999). Łódzkim Umschlagplatz, z którego odchodziły transporty była stacja Radegast, która znajduje się za północnym murem Cmentarza Żydowskiego.

Fot. 1. Radegast – stacja Radogoszcz – Stacja pomnik (fot. K. Kowalska)

Gmina Żydowska w Łodzi przetrwała jednak i dziś liczy ok. 300 osób (Nowacka 2008). Jest to jedna z największych i najprężniej działających wspólnot żydowskich w Polsce. Siedziba Gminy Żydowskiej znajduje się przy ul. Pomorskiej 18, gdzie mieści się Dom Gościnny „Linat Orchim”, synagoga, Centrum Kultury i Historii Żydów, biblioteka, koszerna stołówka, siedziba

²⁹ *Kuczka* – pomieszczenie służące Żydom do obchodzenia Święta Szałasów ustanowionego na pamiątkę wyjścia Żydów z niewoli egipskiej. W miastach przyjęły one wygląd werandy wyłożonej dywanami i wyposażonej jedynie w niezbędne sprzęty (Danowski 2004).

Fundacji Monumentum Iudaicum Lodzense, Dom Dziennego Pobytu, sale spotkań oraz koszerna restauracja „Cafe Tuwim”. W celu pełnego przeżywania świąt, modlitw oraz tradycji Gmina rozpoczęła budowę rytualnej mykwy i planuje budowę nowej synagogi. Wspólnota żydowska na czele z podrabinem (kantorem) Symchą Kellerem działa na rzecz szerzenia kultury żydowskiej w Łodzi i nie tylko. W celu ochrony dziedzictwa kulturowego powstała w 2005 r. Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kultury Żydów „Wspólne Korzenie”. Fundacja jest uzupełnieniem i rozszerzeniem działalności Centrum Kultury i Historii Żydów. Zajmuje się działalnością naukową, edukacyjną, filmową, kulturową, informacyjną i charytatywną, a ponadto patronuje inicjatywom dotyczącym dialogu, tolerancji i wielokulturowości regionu łódzkiego oraz historii i kultury Żydów. Jest także organizatorem Festiwalu Kultury Jidysz oraz koncertów, które odbywają się w „Cafe Tuwim”. Centrum Kultury i Historii Żydów zajmuje się przede wszystkim gromadzeniem informacji dotyczących łódzkich Żydów oraz udzielaniem informacji, ale także prowadzi działalność kulturalną (odbywają się kursy języka hebrajskiego oraz jidysz, wykłady i spotkania tematyczne) i edukacyjną. W 2007 r. z lekcji o kulturze, zwyczajach i religii żydowskiej skorzystało ponad 1500 uczniów w łódzkich szkołach (Nowacka 2008). W Gminie funkcjonuje także od 2002 roku Dom Dziennego Pobytu, przeznaczony dla osób starszych. Seniorzy mają zapewnione trzy posiłki dziennie oraz szeroki zakres działań terapeutyczno-rehabilitacyjnych, a także dostęp do biblioteki. W Łodzi istnieje również Fundacja Monumentum Iudaicum Lodzense, która opiekuje się Cmentarzem Żydowskim przy ul. Brackiej. Do jej zadań należą prace porządkowe, renowacyjne i badawcze na cmentarzu oraz upamiętnianie miejsc i wydarzeń związanych z łódzkim gettem i historią łódzkich Żydów. Przy gminie działa Jeszywa³⁰ „Szomrej HaDat”, która naucza modlitw, prawa religijnego, podstaw mistyki żydowskiej, czytania Tory itp. We wspólnocie jest także grupa mężczyzn, którzy tworzą Bractwo Pogrzebowe „Chewra Kadisza” zajmujące się rytualnym przebiegiem pochówków. Gmina zorganizowała także Bractwo „Bikur Cholim”, które zajmuje się opieką nad osobami starszymi i samotnymi. Od kilku lat Gmina Żydowska organizuje też Festiwal Kultury Jidysz, którego celem jest prezentacja dorobku artystycznego żydowskiej Diaspory zamieszkującej do II wojny światowej na terenach państwa polskiego i używającej języka jidysz, jako języka potocznego i codziennego. Podczas festiwalu prezentowane są unikatowe filmy jidysz – nieme i dźwiękowe – pochodzące ze zbiorów archiwalnych Stevena Spielberga, Brandeis University, oraz odnajdywane w archiwach filmowych na całym świecie. Na terenie Gminy znajduje się stołówka koszerna, gdzie wydawane są posiłki dla osób potrzebujących, starszych i samotnych. Jest także grupa wolontariuszy, którzy dowożą posiłki do domów osób, które nie są w stanie same dotrzeć do stołówki. „Cafe Tuwim” jest natomiast ogólnodostępną restauracją, w której

³⁰ Jeszywa (hebr. הישיבה – *posiedzenie*; jesziwa, jeszybot) – rodzaj wyższej szkoły talmudycznej dla nieżonatych studentów. (pl.wikipedia.org)

można skosztować typowych dań koszernych z kuchni żydowskiej. Gmina prowadzi od niedawna usługi cateringowe nie tylko na całą Polskę, ale również całą Europę środkowo-wschodnią. W chwili obecnej Gmina nie dysponuje żadnym przedszkolem czy szkołą, jednak odbywają się różne zajęcia zarówno dla dzieci, jak i wykłady samokształcenia dla dorosłych. Ostatnią żydowską, słynną szkołę Izaaka Pereca przy ul. Jaracza 15 zamknięto w 1970 r., była to zarówno szkoła podstawowa jak i liceum ogólnokształcące.³¹ Poza Gminą działa jeszcze Fundacja Laudera, która jest organizacją edukacyjną, której zadaniem jest pomoc Żydom w odnalezieniu na nowo swej tożsamości. Umożliwia osobom pochodzącym z różnych rodzin zapoznanie się z podstawami judaizmu ucząc języka hebrajskiego, organizując wykłady, wspólnie obchodząc Szabat i święta żydowskie. Od wielu lat organizuje dwa razy do roku rodzinne edukacyjno-wypoczynkowe obozy żydowskie. Poprzez przekazywanie i utrwalanie praktyk religijnych i zachęcanie członków do czynnego uczestnictwa w przedsięwzięciach Fundacji, działa ona na rzecz integracji środowiska żydowskiego (Nowacka 2008).

Aby wszystkie te działania odnosiły pożądane efekty konieczne jest budzenie świadomości społecznej o bogactwie kultury, tradycji, religii oraz historii Żydów. Gmina współpracuje z Urzędem Miasta Łodzi i Urzędem Marszałkowskim, Konserwatorem Zabytków oraz Archiwum Miejskim, ale także wieloma organizacjami, szkołami i osobami prywatnymi. Dzięki tej wieloletniej aktywnej współpracy coraz więcej Łodzian dowiaduje się o istnieniu i działalności Gminy Żydowskiej. Wiele osób uczęszcza na zajęcia i wykłady organizowane przez wspólnotę oraz pomaga w różnorodnych przedsięwzięciach. Łódź zwana jest „Miastem Czterech Kultur” – kultura żydowska (obok: polskiej, niemieckiej i rosyjskiej) jest jedną z nich przyczyniając się do tworzenia niezwykle cennego dziedzictwa kulturowego naszego miasta, zarówno z punktu widzenia antropologicznego, architektonicznego, turystycznego jak i socjologicznego. Obecność Żydów w Łodzi zaznacza się w łódzkiej architekturze, sztuce i życiu kulturalnym, ale przede wszystkim w pamięci i świadomości jej mieszkańców.

Bibliografia

- Danowski A., 2004, *Małe judaica w architekturze – kuczki*, [w:] Wędrownik – Kwartalnik Krajoznawczy RPK PTTK w Łodzi, I (379), Łódź.
- Dylewski A., 2002, *Śladami Żydów polskich*, Bielsko–Biała.
- Gałecki A., 2004, *Trasa kulturowo – turystyczna po nowym cmentarzu żydowskim w Łodzi*, [w:] Wędrownik – Kwartalnik Krajoznawczy RPK PTTK w Łodzi, I (379), Łódź.

³¹ Źródło: www.logtv.com

- Kersz I., 1999, *Szkice z dziejów Gminy Żydowskiej oraz cmentarza w Łodzi*, Łódź.
- Koter M., Liszewski S., Suliborski A., 1999, *Łódź i region Polski Środkowej*, Łódź.
- Nawrocka M., 2008, *Przekaz ustny – informacje uzyskane w dniu 29.02.2008 r. od pani Marii Nowackiej z Centrum Kultury i Historii Żydów (antropolog kultury, członek Gminy Żydowskiej w Łodzi przy ul. Pomorskiej 18)*
- Podolska J., Walicki J., 2001, *Przewodnik po cmentarzu żydowskim w Łodzi*, Łódź.

www.logtv.com

www.unesco.pl

www.izrael.badacz.org

pl.wikipedia.org